

А. П. Томашевський

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ ТА ОБСТЕЖЕННЯ. СУЧАСНІСТЬ У КОНТЕКСТІ СТОРІЧНОГО ЮВІЛЕЮ М. П. КУЧЕРИ

У статті розглянуто досвід організації та методичних прийомів ведення сучасних археологічних розвідок. Аналізується практика, способи проведення та результативність археологічних розвідок експедицій під керівництвом М. П. Кучери та Ранняослов'янської археологічної експедиції історичного факультету Київського педагогічного інституту. Синтез найефективніших методичних прийомів з досвіду вказали спланувати та реалізувати двадцятирічні розвідки Овруцького проекту, які більш ніж на порядок збільшили джерельну базу пам'яток літописної Овруцької волості. Приклад Овруцького проекту з очевидністю переконує у необхідності змін у стратегії та практиці археологічних досліджень в бік кардинального збільшення та розширення розвідок і створення сучасних максимально повних та детальних карт археологічних пам'яток — об'єктів історико-археологічної спадщини України.

Ключові слова: археологічні розвідки, експедиція, методика, ступінь археологічної дослідженості, археологічні пам'ятки, спадщина, Овруцький проект, Національна програма археологічного обстеження — зйомки України.

Цьогоріч виповнюється 100 років від дня народження Михайла Петровича Кучери і ця дата дає нам вагомий привід знову звернутися до роздумів про необхідність вивчення і оцінки значення наукової спадщини дослідника у розвитку вітчизняної історико-археологічної науки.

М. П. Кучера і розвідки. Ми вже констатували раніше, що саме археологічні розвідки, як різновид досліджень, був найбільш улюбленою справою Михайла Петровича, де він був справжнім асом і отримував під час їх проведення найбільшу професійну насолоду (Томашевський, Борисов 2017, с. 82).

Упродовж 1950—1960 рр. М. П. Кучера в складі кількох експедицій обстежує регіони, що

входили до проєктованих зон затоплення Стеблівської ГЕС, Канівського, Кременчуцького та Дніпродзержинського водосховищ по Дніпру, веде новобудовні дослідження на Волині. Проведені розвідки, переважно, — лінійно-маршрутні. В 1960—1970-х рр. вчений розпочинає власні систематичні наукові обстеження городищ Київщини і Житомирщини, Поділля та Дністра. У 1971 р. разом із О. В. Сухобоковим проводить розвідку 70 городищ Лівобережної України.

Територіальне планування цих розвідок охоплює ключові річкові басейни, площі окремих літописних племінних та великокнязівських земель. Маршрути, регіони та місця розвідок плануються та прокладаються у відповідності з зібраними попередньо наявними в різних джерелах даними про вже відомі, імовірні давньоруські та середньовічні пам'ятки археології. Система життєдіяльності експедиції передбачала організацію компактних тимчасових польових таборів, звідки було раціонально (час — відстань) обстежувати черговий обраний регіон. Переважно здійснювався адресний пошук та обстеження завчасно намічених пунктів з імовірним вивченням ближнього археологічного контексту та пошуком нових пам'яток відповідної округи. Відпрацювавши відповідний регіон і обравши місце нового табору експедиція пересувалася до чергового наступного місця. При цьому частина членів невеличкої експедиції, які почергово залишалися чергувати в таборі, практично повсюдно, за можливості, у вільний час здійснювали археологічні обстеження більш наближених до табору мікрорегіонів. Значна частка знайдених та розвіданих пам'яток, в тому числі — дуже важливих й цікавих та, навіть, унікальних, була виявлена саме в такий спосіб. Деякі з таких ближніх до табору важливих археологічних комплексів вивчалася вже за допомогою нетривалих, але науково значимих розкопок розвіданих ділянок

відповідних пам'яток. Одним з таких яскравих прикладів є дослідження унікального археологічного комплексу давньоруських пам'яток поблизу с. Миколаївка в Пороссі (Кучера, Іванченко 1987; Звіздецький, Серов 1988).

Також після опрацювання первинних результатів проводилася більш поглиблена і детальна зйомка, обстеження, зондажне шурфування відповідного мікрорегіону. В результаті утворювалася територія з мінімум двома радіусами дослідженості, — ближнім та більш віддаленим. Природно, що ступені розвіданості також відрізнялися своєю щільністю та детальністю. Практично такий же спосіб організації та проведення розвідкових досліджень використовувала група по складанню археологічної частини Зводу пам'яток історії та культури Житомирської області, яку в 1988 р. доручили очолити та організувати Михайлу Петровичу і членам його діючої експедиції (Вітрик 2017, с. 214, 216—220). Радіус — довжина щоденних маршрутів та роз'їздів був відчутно більшим, а темп та інтенсивність роботи — максимальними. Одними із основних завдань також були: знаходження, перевірка параметрів, інформації та оцінка стану збереження вже відомих пам'яток, а також пошук нових. На спеціально спланованих дорожніх маршрутах застосовувалася за можливості практика розділення учасників пошуку на мікрогрупи (один—два науковці), одна з яких вивчала кінцевий регіон маршруту, а інша — придатні для відвідання потенційно важливі та науково привабливі ділянки по ходу денного руху експедиції.

Із 1974 р. розпочалася епоха дослідження Змієвих валів Середнього Подніпров'я, які з 1979 р. вже проводилися за дорученням і розпорядженням Ради Міністрів УРСР. Продовженням цієї програми стало дослідження Траянових валів Подністров'я і Поділля упродовж 1988—1990 рр. (Кучера 1987, с. 15; 1992; Артеменко, Кучера 1988, с. 39). За ці півтора десятиліття експедиція М. П. Кучери обстежила 23 Змієвих вали в 9 оборонних лініях. Фізично було пройдено та обстежено більше 900 км валів, з яких 234 км були визнані придатними для археологічних досліджень. Це, без жодного перебільшення, — справжній науковий подвиг! Необхідно було вирішити низку безпрецедентних ключових проблем, таких як визначення конструкції, функціонального призначення доказового датування цих споруд. М. П. Кучерою було продумано та реалізовано систему спеціальних археологічних досліджень таких специфічних пам'яток. На всіх лініях валів в різних місцевостях здійснювалася зйомка та нівелювання контурних профілів валів і ровів. Десятки траншей та розрізів з профілями стінок дозволяли виявляти стратиграфічні та будівельні характеристики відповідних ліній і відгалужень валів. На різних лініях та найбільш представницьких ділянках виявлених валів закладалися десятки розкопів, сукупною площею більше п'ятисот квадратних метрів. Співробітникам експедиції

вдалося розкрити в плані тіло валів і розчистити складні дерево-земляні конструкції зрубного та перекладного типів в різному стані збереження. В результаті археологічних розкопок, зачисток, профілювань зроблені унікальні археологічні знахідки датуючих речей, які однозначно вказували виключно на давньоруський час виникнення і функціонування валів. Окремо маємо підкреслити, що всі реальні практичні картографічні роботи, багато сотень креслень окомірно відзнятих ділянок ліній валів Михайло Петрович створював власноруч, не маючи ніякого базового картопокриття. Максимально доступними в ті роки були друковані карти областей масштабу 1 : 400000, зі «знятою» з них топографією, спеціально спотвореними контурами, межами та відстанями. Точне детальне картографування валів разом з аналізом отриманих стратиграфічних, будівельних і хронологічних даних дозволило М. П. Кучері реконструювати час та обставини створення, а також спосіб функціонування давньоруської державної системи оборони Київської Землі проти кочівників. Цей багато десятилітній цикл досліджень і титанічна праця Михайла Петровича на чолі невеликої групи співробітників закономірно увінчалися публікацією вичерпної монографії 1987 р. та блискучим захистом докторської дисертації 1988 р. (Томашевський, Борисов 2017, с. 84).

Усі ці розвідки проводила невелика мобільна експедиція, у складі від 2—3 до 7 членів, кістяк якої, крім керівника, складали наукові співробітники та лаборанти ІА НАН України з групи М. П. Кучери. Часто до роботи долучалися 1—2 студенти та знайомі аматори. В такій невеликій за чисельністю, мотивованій та орієнтованій на інтенсивну, але дуже цікаву роботу, експедиції важливі була злагожденість, взаєморозуміння та довіра. Важливим був вдалий підбір водія, його професійних та людських якостей, адже він ставав членом згуртованого колективу і від нього залежала в чималій мірі ефективність та результат роботи колективу. Така невелика мобільна експедиція була орієнтована на максимальну самодостатність зібраних засобів та автономність ресурсів у всіх ланках забезпечення своєї життєдіяльності. У співробітників цієї експедиції був сформований і підібраний роками та десятиліттями набір апробованих інструментів, знарядь праці, канцелярського приладдя, одягу, посуду, необхідних особистих речей, документів. Звісно, давно напрацьовані правила роботи та життєзабезпечення, безпеки, розпорядок дня, стандартні вимоги до меню також автоматично і свідомо виконувалися та підтримувалися.

Зараз, згадуючи ті експедиційні сезони розумієш та відчуваєш, що це були періоди справжнього особистого наукового везіння і щастя бачити все це та приймати в роботі цієї експедиції повноцінну участь. Адже крім дуже насичених і змістовних наукових результатів, здобутих матеріалів та навичок, участь у саме такого типу розвідковій експедиції була також безцінним

досвідом справжнього практичного наукового краєзнавства, того самого «порайонованого вивчення України» М. С. Грушевського (Грушевський 1926). Побачені унікальні краєвиди, сотні пам'яток, різноманіття природних та культурних ландшафтів, особливості міст і селищ, спілкування з різноманітними людьми в різних куточках України сформували унікальні чудові образи, спомини, враження, які складають неповторну та унікальну свідомість особистості.

Слід спеціально підкреслити, що тоді успішна організація і проведення запланованих робіт реалізовувалося виключно за умови бюджетного державного фінансування відповідних програм, планових та спеціальних, через НАН України. Основні бюджетні статті видатків такої експедиції складала оренда прохідного спеціального експедиційного транспорту на автобазі НАН України, заробітна платня та відрядження водія, розрахована дальність пробігу автомобіля та вартість необхідного для цього пального, польові витрати на відрядження для членів експедиції в розрахунках на тривалість проведення досліджень та кількість оформлених учасників. Ця налагоджена десятиліттями система та напрацьовані адміністративні й ділові зв'язки закінчилися в 1990 р. разом з підтримкою держави фінансування власне польових наукових досліджень.

Особливості методики, прийомів дослідження, стилю М. П. Кучери. Вміння та навичка Михайла Петровича ретельно і продумано вибирати місця майбутніх розрізів і розкопів за десятиліття польової діяльності набрала рис справжньої досконалості.

Від оптимального і обґрунтованого багатьма чинниками вибору ділянки валів, схилів, площ пам'яток в кореляції з врахуванням умов навколишньої природної, археологічної та адміністративно-господарської ситуації залежала ефективність та результативність складних технічно і трудомістких розкопок невеличкою похідною експедицією.

Ми вже зазначали, що М. П. Кучера вів точну окомірну зйомку на ходу, здійснюючи одиночне безперервне візування прямо на маршруті пішого руху. Вчений володів чітким топографічним мисленням і десятиліттями тренуваним точним окомірним вимірюванням відстаней. Складовою частиною стилю і способу організації роботи вченого був обов'язковий пошук і збір датуючих матеріалів, їх бездоганна замальовка і визначення тут же в полі (Томашевський, Борисов 2017, с. 83).

Розрізи, профілювання та нівелювання схилів, валів, ровів, площадок самих археологічних пам'яток та прилеглих до них місцевостей дозволяло М. П. Кучері максимально економно і водночас виразно демонструвати саму сутність топографічного положення відповідного археологічного об'єкту.

У спільній статті з А. В. Борисовим ми вже зазначали, що невтомна півстолітня польова діяльність вченого в усіх регіонах України була основою і базою унікальних за обсягом та глиби-

ною знань Михайла Петровича з археології та історії Давньої Русі. Там же було підраховано та картографовано, що тільки через звіти дослідника пройшло більше 500 археологічних пам'яток. Три чверті з них знаходяться в межах історичної Київської землі давньоруського періоду (Томашевський, Борисов 2017, с. 81—82, мапа).

Просторовий і кількісний вимір проведених досліджень визначив ширину та глибину хронологічних визначень і типологічних узагальнень вченого. Взірцевий приклад М. П. Кучери є більш ніж показовим. Відвідування і детальне обстеження в різні роки (часто — кількаразове) сотень і сотень давньоруських пам'яток в різних землях і населених пунктах Русі України зі своїми особливими літописними історіями, подіями і фактами дозволило п. Кучері осмислити і сформулювати вірогідні типологічні схеми давньоруських городищ і фортифікації в цілому а також побудувати обґрунтовану схему датування давньоруської гончарної кераміки. Михайло Петрович невтомно і свідомо працював для постійного збільшення, приросту джерельної бази та обсягу знань. Усвідомлене розуміння необхідності розвитку наукової джерельної бази та дослідницький інтерес справжнього вченого потребували не просто кількісного збільшення, а, по можливості, — максимально вичерпного охоплення всього об'єкту дослідження, всієї потенційно доступної його множини. Маємо відповідально ствердити, що принаймні двічі в житті Михайла Петровича такі завдання були поставлені та успішно ним виконані. Мова йде про вичерпне, зведене і закінчене дослідження давньоруських городищ України та Змієвих валів (Кучера 1987; 1999).

Стратегії, форми і різновиди розвідок. Особистий досвід розвідок. До початку роботи в групі М. П. Кучери автор цієї статті мав попередній досвід тривалих багаторічних (1979—1984 рр.) археологічних розвідок з іншою *розвідковою стратегією* і практичними формами проведення, що виникла, сформувалася та розвивалася в межах наукової діяльності Ранньослов'янської археологічної експедиції (далі — РАЕ) історичного факультету Київського державного педагогічного інституту (нині — Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова). Ця студентська наукова експедиція, задумана і створена Надією Михайлівною Кравченко — фахівчицею з археології доби римських впливів, великого переселення народів та слов'янської археології. Збіг об'єктивних та суб'єктивних факторів в своїй сумі визначили регіон, який був обраний для спеціального дослідження — басейн р. Стугни та терени Обухівщини. Цей регіон відзначається наявністю значимих етнокультурних та ландшафтно-географічних стиків, є найбільш природно та культурно строкатою частиною Середнього Подніпров'я. Місяць літньої студентської польової практики проходив за розкопками пам'яток I тис. н. е. на Обухівщині, а от всі інші місяці — група зацікавлених досвідчених студентів — членів археологічного гуртка, використовуючи вихідні та святкові дні, проводила розвідки

Обухівського мікрорегіону та басейну р. Стугни, її численних допливів та відгалужень. Ці розвідки тривали десятиліттями, мали свій план, напрацьовані прийоми та дуже цікаві й важливі результати (Кравченко 1980; 2000).

По суті, це була справжня наукова естафета поколінь зацікавлених студентів, частина яких пов'язала своє подальше життя з науковими археологічними дослідженнями, музейною, викладацькою, пам'яткохоронною діяльністю: Н. С. Абашина, О. М. Кухарська, Т. І. Латуха, Є. Л. Гороховський, О. В. Серов, А. П. Томашевський, О. В. та А. В. Петраускаси, Р. Г. Шишкін, І. А. Готун та ін.

Завдання поступового, максимально детального обстеження місцевостей, урочищ та фацій виконувалося поступово в ході численних розвідкових проходів по певних топографічно та гідрографічно потенційно цікавих територіях в різні пори року та сезони вегетації, включно з зимовими дослідженнями прихованих особливостей мікро-орografії. Стратегією РАЕ впродовж 1970—80-х рр. було обстеження обох берегів літописної Стугни, від гирла і до витоків. Так, автор цих рядків де-факто «прийняв» естафету від археологів — гуртківців старшого покоління, почав свої розвідки від м. Василькова і дійшов за п'ять років мультисезонних пошуків до селищ на Фастівщині. Наступні покоління студентів дослідників продовжували цей поступ. Збільшувалася не тільки кількість виявлених пам'яток, але й виявлялися пам'ятки та їх скупчення раніше невідомих туг культур. Строкатість і контрастність ландшафтних умов та екотонів басейну р. Стугни визначала близьке територіальне розміщення пам'яток різновластивих культур, синхронних в межах відповідного періоду. Перш за все — просторове сусідство старожитностей київської, черняхівської, вельбарської і пшеворської культур, а також різноманітних варіантів слов'янських старожитностей четвертої чверті I тис. н. е.

Участь автора в студентські роки у розкопках пам'яток I тис. н. е. в Обухові, Барипівці (Хлопків), Глевасі, Яблунівці та інших, а також, навіть перебування у різних місцевостях Київщини на неодмінних в ті часи студентських сільгоспроботах, обов'язково супроводжувалася вивченням у вільний час археологічних ситуацій в радіусі пішої досяжності від відповідних місць помешкання та роботи. Практично всі археологи, які здійснюють стаціонарні (часто — багаторічні) розкопки певної пам'ятки або групи пам'яток, спонтанно — невимушено або спеціально проводять локальні розвідки навколишньої території. Так поступово з'являється і поглиблюється знання про конкретний мікрорегіон, його детальну археологічну та географічну структуру. Прикладів можна привести чимало, вони різного масштабу, тривалості та наукової значимості. Іноді, такі обмежені певною, відносно невеликим регіоном дослідження починаються вимушено, завдяки змушеній, часто — організаційній необхідності перебування певний час на певній території. Але археологи використовують таку ситуацію спочатку для

знайомства, а потім — для детального ретельного його вивчення. Класичним прикладом, на жаль ще не повністю введеним поки що до повноцінного наукового обігу, є досвід О. В. та Т. Л. Бітковських, які здійснили таку локальну деталізовану розвідку давнього історичного села Паволоч та його околиць. На цьому методичному «полігоні» силами невеличкої експедиції вдалося організувати та реалізувати практично суцільне археологічне обстеження території. В результаті кількість виявлених нових історико-археологічних об'єктів збільшилася в рази порівняно з моментом початку робіт (Бітковський 1995; Бітковська 1995).

Розвідки в Овруцькому проекті. Наш власний, попередньо накопичений комбінований досвід ведення різноманітних форм розвідок, про який ми вже побіжно згадували раніше, був використаний при розробці просторових та практично-організаційних моделей вивчення пам'яток літописної Овруцької волості.

Ще на етапі розробки Овруцького проекту (Томашевський 1998; 2002; 2005) було зрозуміло, що імовірно знайдених ресурсів вистачить для організації діяльності невеликої, обов'язково — мобільної експедиції, орієнтованої на максимальну матеріальну та кадрову самодостатність і автономність у забезпеченні життєдіяльності. В обраних логістично-адміністративних центрах, за наявності мінімально необхідних умов життєдіяльності організовувалися тимчасові стаціонарні бази експедицій, звідки було раціонально обстежувати певний обраний район. Первинно здійснювався адресний пошук та обстеження завчасно намічених пунктів, а також проводилося вивчення прилеглому археологічного контексту та пошуком нових пам'яток. Якщо цього дозволяли фінансово-організаційні ресурси в разі виявлення перспективного археологічного потенціалу відповідної території проводився додатковий пошук, більш детальне вивчення складових, басейнів, мікрорегіонів історичних населених пунктів. Включалися механізми повторних відвідувань, моніторингу певних об'єктів або комплексів, локальних суцільних обстежень. Провівши дослідження одного району і домовившись про нову тимчасову базу експедиція пересувалася до іншого регіону. Як і в експедиціях М. П. Кучери, за наявності мінімальних кадрових можливостей або в силу тимчасових проблем з транспортом, застосовувалася практика одночасного роздільного вивчення як більш віддалених так і більш наближених до бази мікрорегіонів та урочищ. Під час декількох стаціонарних, переважно — рятівних за своєю сутністю археологічних розкопок, які здійснювала Овруцька (Східно-Волинська) експедиція, організовувалися територіально локальні, пробні суцільні обстеження спеціально обраних місцевостей, де відпрацьовувалися сучасні прийоми таких досліджень, підбиралися і визначалися необхідні для цього технічні засоби та ресурси.

Складання паперових планів обстежених та виявлених археологічних пам'яток та місцевостей з розвитком доступних GPS-пристроїв та технологій необхідної точності трансформувалося в про-

ведення процедур визначення контурів об'єктів археологічної спадщини на різновластивих картографічних та аерокосмічних покриттях. Неодмінними складовими польового вивчення пам'ятки є обов'язковий пошук і збір датуючих матеріалів, а головне — точна GPS-локалізація їх місцеположення та оконтурювання площі виходів культурного шару на поверхню. Спеціально і окремо маркуються також скупчення артефактів та решток споруд, індикатори різновидів промислової діяльності, соціальні і майнові репрезентанти, хронологічно значимі знахідки. Напрацьована система фіксації археологічної пам'ятки включає здійснення GPS-прив'язаних зондажів, шурфів та зачисток відслонень культурного шару для встановлення його потужності та характеру на різних ділянках. Ще одним дуже важливим інформаційним блоком, який документується під час польового виявлення і дослідження є фіксація стану збереження та існуючі ризики, оцінюється ступінь, характер і розмір загроз для пам'ятки (забудова, розорювання, різновиди будівництва, зміна статусу тощо) в можливій динаміці майбутнього. Сучасні стандарти розвідок в нашому проекті включають також спеціальне обстеження та фіксацію кількості, розповсюдження та характеру мародерських ям, копанок і порушень. В разі знаходження відповідних ям або навіть злочинних «розкопів» в необхідних випадках проводиться спеціальне до-обстеження, розчистка, іноді — виявлення і додаткове дослідження розграбованого копаками археологічного об'єкту. В таких випадках, крім планіграфії, стратиграфії, виявлення артефактів із заповнення виявленої давньої споруди, здійснюється комплекс заходів для методично коректного відбору з вірогідно датованого об'єкту екофактів: палеоботанічних, палиноглогічних проб ґрунту, зразків деревини, вугілля, остеологічних матеріалів, органічних залишків лісових промислів тощо. На виявленій пам'ятці проводиться просторова схематична і фото фіксація мікро-ландшафтної ситуації, в необхідних випадках — первинний збір геоботанічних зразків. Також відмічається характер, склад та композиція культурних та природних угідь, які вкривають поверхню пам'ятки. В майбутньому розшифрування зібраних даних дозволяє скласти наукову уяву про ландшафтну структуру ресурсної зони і площадки пам'ятки в датованому археологічними матеріалами минулому. Така локальна картина довкілля давнього населеного пункту таким чином знаходить своє просторове і хронологічне місце в уже існуючій ПС-БД палеоекологічній системі давньоруської Овруцької волості (Томашевский 2008, с. 57—58; Томашевский, Павленко 2008).

Безпрецедентний досвід більш ніж двадцятирічних тривалих і масштабних пошукових досліджень Овруцької волості зробив необхідним структурувати і систематизувати різновиди наших археологічних розвідок. В основі такої систематизації лягли різноманітні значимі аспекти: способи організації, типи попередньої підготовки джерел, просторові способи реалізації розвідок, щільність, час і термін проведення та низка ін-

ших критеріїв. На організаційних, просторових варіантах ведення розвідок та певних методичних підходах, процедурному арсеналі наших експедицій ми вже зупинялися вище.

Маємо наголосити, що польові дослідження в Овруцькому проекті мають кілька принципових особливостей методологічного і засадничого характеру. Осмислення досвіду нашого проекту і постійний пошук шляхів інтенсифікації та підвищення ефективності польової діяльності дозволило усвідомити і сформулювати ті базові постулати, які власне визначають найбільш дієві підходи.

Кардинальний кількісний та якісний стрибок в організації та проведенні польових досліджень стається як тільки дослідник і відповідний науковий колектив усвідомлює і формулює імперативну необхідність ретельного і детального дослідження певної території (*історико-соціального організму* (далі — ІСО), річкового басейну, окремого природного утворення) неодмінно включається механізм планування та здійснення максимально сконцентрованих, сфокусованих, спеціально організованих розвідок, серійних відвідувань, дистанційних спостережень. В ідеальному варіанті дослідження мають дві мети: 1) максимально повний охват всієї свідомо та доказово обраної території дослідження; 2) максимально детальне щільне вивчення обраних територій та їх складових місцевостей та урочищ.

Різниця в кількості відомих нам на сьогодні, в 2022 р., більш ніж 1500 давньоруськими пам'ятками Овруцької волості в порівнянні зі 120 пам'ятками X—XIII ст., наявними на 1993 р. у всіх паперових джерелах, є вражаючою. Здійснений в Овруцькому проекті пороговий кількісно-якісний науковий та пам'яткознавчий стрибок (більш ніж на порядок) спричинив до практично експонентного приросту археологічного знання та нарощування кількості виявлених і задокументованих об'єктів історико-археологічного надбання. На площі ядра Овруцької волості на однойменному лесовому краї, що вивчалася багатолітніми, мультисезонними розвідками, потенційна можливість виявляти нові пам'ятки зменшена нами в разі і на порядки, а ліміт ще невідомих пам'яток практично вичерпується. Одним з найвизначніших наукових результатів такого кількісно-якісного дослідницького стрибка стало захоплене ускладнення картини досліджуваного ІСО, його внутрішньої структури. Глибина та масштаб вивчення географії, системи, районування, мікро інваріантів розселення і зон поширення пам'яток Овруцької волості сьогодні не мають аналогів і інших вітчизняних територіальних моделей, співставних для коректного порівняння. Такі досягнуті результати є наслідком визначальної унікальності Овруцького проекту, яка полягала в тому, що така тема, об'єкт та предмет дослідження, такі методики ніколи раніше до цього часу не формулювалися та не реалізовувалися. Одним з наслідків і найважливіших результатів є досягнутий порівняно дуже високий *ступінь археологічної дослідженості*

(далі — САД) окремого ІСО. Формулювання значення, основних засад, ключових положень та провідних методик вивчення та оцінки САД теж стало можливим на основі реалізованої багаторічної програми польових досліджень Овруцького проекту (Томашевський 2017; 2019).

Теж саме стосується формулювання положень вивчення і оцінки *археологічного потенціалу території* (далі — АПТ), розробленого нами на основі досягнень та методик Овруцького проекту. Ці розробки відкрили нову можливість у становленні та розвитку вітчизняного наукового археологічного вивчення пам'яток, як потенційно окремої історико-археологічної дисципліни. Ще одним вражаючим результатом реалізованих розвідок та досягнутого високого САД став фактично виявлений і документований вражаюче низький (менше 4 %) рівень формально офіційно документованості науково відомої кількості археологічних пам'яток і абсолютно мізерна та недопустимо мала частка пам'яток, взятих державою під оформлену згідно діючого законодавства охорону.

Вище ми констатували, що визначальною заслугою Михайла Петровича вважаємо його невтомну діяльність з метою постійного кількісно-якісного збільшення, приросту джерельної бази та обсягу знань. Досвід, практичні результати та методичні розробки багато десятилітнього Овруцького проекту ІА НАН України також спрямовані на досягнення аналогічних завдань. Вражаючий приріст джерельної бази та знань, що зосереджені в цих нових джерелах досягнуті у вирішальній мірі завдяки розробці і реалізації спеціальної програми мультисезонних, міждисциплінарних системних розвідок максимально широкої території величезної волості і одночасно, — максимально детальних та ретельних на мікро-локальному рівні.

Ми ведемо мову про розвідку не просто як похід і одномоментну акцію, експедиційне рушення по концентричних або радіальних маршрутах. Розвідка є одночасно дієвим засобом перевірки гіпотез, прогнозів і методів пошуку та виявлення слідів людської життєдіяльності. Саме в такому аспекті стають зрозумілими і неодмінними повторні, кількаразові розвідки з поповненням і поновленням даних, їх поточним аналізом, переосмисленням результатів та наступною корекцією методик та сутнісної інформації.

Під таким кутом зору, змістовна грань між розвідкою в нашому усталеному традиційному вітчизняному розумінні та іншими видами неінвазійних досліджень, на наш погляд, не є критично виразною. В загальній програмі і організованій дослідницькій системі окремого наукового проекту (Овруцького, перш за все) обстеження і відвідування пам'яток та регіонів є обов'язковою практикою.

Спеціально та системно організований неодноразовий, постійний, періодично повторюваний (запланований або спонтанний) огляд і відвідування пам'яток є по суті моніторингом наукових параметрів та мультиразовим контролем станів збереження об'єктів історико-археологічної спадщини.

* * *

Завершуючи роботу, присвячену археологічним розвідкам, хочемо вкотре звернути увагу колег та всіх потенційно причетних до справи виявлення та збереження археологічної спадщини до виключно важливих положень. Вітчизняна історико-археологічна наука, як і все українське суспільство переживають дуже важкі і кризові часи. Значна частина пам'яток всіх категорій, ареалів, охоронюваних територій, наукових, музейних, освітніх закладів знищена та спотворена в результаті неспровокованої воєнної агресії РФ. Оцінити міру і ступінь цих втрат зараз не можливо, проте вже зрозумілий катастрофічний масштаб і характер цих зlodіянь. Попередній довоєнний період відзначався фактами знищення численних об'єктів археологічної спадщини завдяки незаконним забудовам, будівництвом, відчуженню земель, змінам майнових статусів тощо. Згідно численних вірогідних повідомлень, нечувані масштаби чорного мародерства останніх років не тільки не зупинилися, але й навіть зростають під час воєнного стану за умов повного ігнорування цієї проблеми як правоохоронними органами так і профільного міністерства та його структур.

Вражаюче прикро і дивно, але сьогодні ми не володіємо навіть орієнтовними параметрами реального археологічного потенціалу різних історичних та природних зон нашої країни. Опис, обчислення, кількісно-якісне просторове моделювання археологічного потенціалу територій є, на наш погляд, одним із самих актуальних завдань сучасної вітчизняної археології. Адаже це є ключом до боротьби за можливість виявлення, вивчення, обліку, спасіння та охорони об'єктів нашої археологічної спадщини. Розроблена нами методика і практика визначення та оцінки САД, побудована на результатах проведених спеціальних розвідок в Овруцькому проекті дозволяє, серед іншого, визначати і оцінювати роль різноманітних загроз і ризиків для об'єктів історико-культурної археологічної спадщини (Томашевський 2019, с. 88).

Аналіз статистики польових досліджень ІА НАН України свідчить, що частка археологічних розвідок невпинно падає і складає менше 1/10 від всіх польових досліджень, де абсолютно домінують стаціонарні розкопки. Лише мізерна частина всіх цих нечисленних розвідок є суто науковими, решта — це діяльність для проведення погоджень. Ми неодноразово стверджували, що такий стан речей суперечить стратегічним цілям нашої науки та її провідної інституції, яка шукає відповіді на численні і зростаючі загрози сьогодення.

Не здійснивши спроби реалізації таких тотальних розвідок ми ніколи не зможемо бути впевненими в правильності своїх гіпотез і висновків, побудованих лише не більше ніж на 1/10 всіх існуючих пам'яток кожного з історичних періодів. Отриманий досвід переконливо свідчить, що заповнення існуючих в нашій науці числен-

них хронологічних і просторових «білих плям», незнайдених досі «перехідних варіантів», територій «первинних прабатьківщин», «шляхів проникнення» та інших нез'ясованих проблем і питань можливо здійснити на основі стратегії спеціально продуманих та організованих інтенсивних детальних повсюдних розвідок.

З дев'яностих років ми намагаємося переконувати всіх, хто потенційно має можливість впливати на прийняття рішень такого рівня про нагальну необхідність розробки та впровадження Національної програми археологічного обстеження — зйомки України й організації безпосередніх повсюдних археологічних розвідок на зразок польської AZP (нині вже AZP 2.0) або проекту RISK Великої Британії. Ми також впевнені, що зміна у стратегії та тактиці наукових археологічних досліджень, зафіксована у стратегії ІА НАН України, і зміщення акценту на проведення широкомасштабних археологічних обстежень регіонів України дозволить вирішити чимало суто наукових проблемних ситуацій в окремих її галузях і напрямках, а також призведе до справжнього позитивного прогресивної революційного стрибка у справі обліку та збереження історико-археологічної спадщини України.

ЛІТЕРАТУРА

- Артеменко, І. І., Кучера, М. П. 1988. Зміюві вали в Середньому Подніпров'ї. *Вісник АН УРСР*, 6, с. 38-46.
- Бітковська, Т. Л. 1995. Досвід апробації нової пам'яткоохоронної методики на території Попільнянського району Житомирської області щодо збереження історико-культурної спадщини України. В: Кругляк, Б. А. (ред.). *Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею (11—13 жовтня 1995 р.)*. Житомир, с. 133-142.
- Бітковський, О. В. 1995. Концепція системи суцільного пам'яткоохоронного пізнання за методом історико-культурної зйомки (до проблеми розкриття і захисту нерухокої історико-археологічної спадщини України). В: Кругляк, Б. А. (ред.). *Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею (11—13 жовтня 1995 р.)*. Житомир, с. 131-133.
- Вітрик, І. С. З історії археологічного вивчення території Житомирщини в рамках підготовки «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР» 1985—1990 рр. *Археологія і давня історія України*, 4 (25): Дослідження археологічної спадщини Східної Волині (до 120-річчя з дня народження Ф. А. Козубовського), с. 213-222.
- Грушевський, М. С. 1926. Порайонне історичне дослідження України і обслідування київського вузла. *Записки історичної секції УАН*, XXII: Київ та його околиця в історії і пам'ятках, с. 1-23.
- Звіздецький, Б. А., Серов, О. В. 1988. Пам'ятки давньоруського часу поблизу с. Миколаївка на Росі. *Археологія*, 61, с. 67-76.
- Кравченко, Н. М. 1979. Исследование славянских памятников на Стугне. В: *Славяне и Русь (на материалах восточнославянских племён и Древней Руси)*. Киев: Наукова думка, с. 88-111.
- Кравченко, Н. М. 2000. *Путешествие в первое тысячелетие. Записки об археологической (студенческой) экспедиции*. Киев: Курс.

Кучера, М. П. 1987. *Зміюві вали Середнього Подніпров'я*. Киев: ІА АН УССР.

Кучера, М. П. 1992. «Траянові» вали Середнього Подністров'я. *Археологія*, 4, с. 43-55.

Кучера, М. П. 1999. *Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем*. Київ. ІА НАН України.

Кучера, М. П., Іванченко, Л. І. 1987. Давньоруська оборонна лінія в Пороссі. *Археологія*, 59, с. 67-79.

Томашевський, А. П. 1998. Овруцький кряж: комплексне вивчення та збереження історико-археологічної і палеоприродної спадщини (завдання, перспективи, структура проекту). *Археологія*, 2, с. 151-155.

Томашевський, А. П. 2002. Овруцький проект: досвід реалізації комплексного міждисциплінарного вивчення і збереження історико-археологічної та палеоприродної спадщини середньовічної Овруцької волості. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Нові технології в археології*. Київ; Львів, с. 170-176.

Томашевський, А. П. 2005. Дослідницькі програми і особливості Овруцького проекту вивчення і збереження спадщини середньовічної Овруцької волості. *Наукові записки з української історії*, 20: Збірник наукових статей присвячений пам'яті відомого українського археолога-слависта О. В. Сухобокова, с. 186-194.

Томашевський, А. П. 2008. Изучение систем заселения Овручской волости в Овручском проекте. В: Макаров, Н. А., Чернов, С. З. (ред.). *Сельская Русь в IX—XVI веках*. Москва: Наука, с. 50-73.

Томашевський, А. П. 2017. Історія та ступінь археологічного дослідження літописної Овруцької волості. *Археологія і давня історія України*, 4 (25): Дослідження археологічної спадщини Східної Волині (до 120-річчя з дня народження Ф. А. Козубовського), с. 240-285.

Томашевський, А. П. 2019. Ступінь археологічної дослідженості: методика, практика, результати та перспективи майбутнього. В: Чабай, В. П. (ред.). *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ: ІА НАН України, с. 77-90.

Томашевський, А. П., Павленко, С. В. 2008. Методика и практика изучения поселений средневековой Овручской волости в Овручском проекте. В: *Поселение как исторический источник (теоретические и методические подходы к изучению поселений в современной археологии)*. Тезисы докладов международной научной конференции. Москва: ИА РАН, с. 56-57.

Томашевський, А. П., Борисов, А. В. 2017. Михайло Петрович Кучера та вітчизняна історико-археологічна наука. *Археологія*, 4, с. 79-86.

REFERENCES

- Artemenko, I. I., Kuchera, M. P. 1988. Zmiiovi valy v Serednomu Podniprovi. *Visnyk AN URSR*, 6, s. 38-46.
- Bitkovska, T. L. 1995. Dosvid aprobatsii novoi pam'iatkookhoronnoi metodyky na terytorii Popilnianskoho raionu Zhytomyrskoi oblasti shchodo zberezhennia istoryko-kulturnoi spadshchyny Ukrainy. In: Kruhliak, B. A. (ed.). *Materialy ta tezy naukovoi konferentsii do 130-richchia Zhytomyrskoho kraieznavchoho muzeiu (11—13 zhovtnia 1995 r.)*. Zhytomyr, s. 133-142.
- Bitkovskiy, O. V. 1995. Kontseptsia systemy sutsilnoho pam'iatkookhoronnoho piznannia za metodom istoryko-kulturnoi ziomky (do problemy rozkryttia i zakhystu nerukho-moi istoryko-arkheolohichnoi spadshchyny Ukrainy). In: Kruhliak, B. A. (ed.). *Materialy ta tezy naukovoi konferentsii do 130-richchia Zhytomyrskoho kraieznavchoho muzeiu (11—13 zhovtnia 1995 r.)*. Zhytomyr, s. 131-133.
- Vitryk, I. S. Z istorii arkheolohichnoho yvchennia terytorii Zhytomyrshchyny v ramkakh pidhotovky «Zvodu pam'iatok istorii ta kultury narodiv SRSR» 1985—1990 rr. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (25): Doslidzhennia arkheolohich-

noi spadshchyny Skhidnoi Volyni (do 120-richchia z dnia narodzhennia F. A. Kozubovskoho), s. 213-222.

Hrushevskiy, M. S. 1926. Poraionne istorychne doslidzhenia Ukrainy i obsliduvannia kyivskoho vuzla. *Zapysky istorychnoi sekti UAN*, XXII: Kyiv ta yoho okolitsia v istorii i pam'iatkakh, s. 1-23.

Zvzdetskyi, B. A., Serov, O. V. 1988. Pam'iatky davnoruskoho chasu poblyzu s. Mykolaivka na Rosi. *Arkheolohiia*, 61, s. 67-76.

Kravchenko, N. M. 1979. Issledovanie slavianskikh pamiatnikov na Stugne. In: *Slaviane i Rus (na materialakh vostochnoslavianskikh plemen i Drevnei Rusi)*. Kiev: Naukova dumka, s. 88-111.

Kravchenko, N. M. 2000. *Puteshestvie v pervoe tysiacheletie. Zapiski ob arkheologicheskoi (studentcheskoi) ekspeditsii*. Kiev: Kurs.

Kuchera, M. P. 1987. *Zmievyy valy Srednego Podneprov'ia*. Kiev: IA AN USSR.

Kuchera, M. P. 1992. «Traianovi» valy Serednoho Podnistrov'ia. *Arkheolohiia*, 4, s. 43-55.

Kuchera, M. P. 1999. *Slov'iano-ruski horodyshcha VIII—XI st. mizh Sanom i Siverskym Dintsem*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Kuchera, M. P., Ivanchenko, L. I. 1987. Davnoruska oboronna liniya v Porossi. *Arkheolohiia*, 59, s. 67-79.

Tomashevskiy, A. P. 2002. Ovrutskiy kriazh: kompleksne vyvchennia ta zberezhennia istoryko-arkheolohichnoi i paleopryrodnoi spadshchyny (zavdannia, perspektyvy, struktura proektu). *Arkheolohiia*, 2, s. 151-155.

Tomashevskiy, A. P. 2002. Ovrutskiy proekt: dosvid realizatsii kompleksnoho mizhdystsyplinarnoho vyvchennia i zberezhennia istoryko-arkheolohichnoi ta paleopryrodnoi spadshchyny serednovichnoi Ovrutskoi volosti. In: Kozak, D. N. (ed.). *Novi tekhnologii v arkheolohii*. Kyiv; Lviv, s. 170-176.

Tomashevskiy, A. P. 2005. Doslidnytski prohramy i osoblyvosti Ovrutskoho proektu vyvchennia i zberezhennia spadshchyny serednovichnoi Ovrutskoi volosti. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 20: Zbirnyk naukovykh statei prysviacheniy pam'iaty vidomoho ukrainskoho arkheoloha-slavista O. V. Sukhobokova, s. 186-194.

Tomashevskii, A. P. 2008. Izuchenie sistem zaseleniia Ovruchskoi volosti v Ovruchskom proekte. In: Makarov, N. A., Chernov, S. Z. (eds.). *Selskaia Rus v IX—XVI vekakh*. Moskva: Nauka, s. 50-73.

Tomashevskiy, A. P. 2017. Istoriia ta stupin arkheolohichnoho doslidzhennia litopysnoi Ovrutskoi volosti. *Arkheolohiia i davnii istoriia Ukrainy*, 4 (25): Doslidzhennia arkheolohichnoi spadshchyny Skhidnoi Volyni (do 120-richchia z dnia narodzhennia F. A. Kozubovskoho), s. 240-285.

Tomashevskiy, A. P. 2019. Stupin arkheolohichnoi doslidzhennosti: metodyka, praktyka, rezultaty ta perspektyvy maibutnoho. In: Chabai, V. P. (ed.). *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'ezd: materialy roboty*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 77-90.

Tomashevskii, A. P., Pavlenko, S. V. 2008. Metodika i praktika izuchenii poselenii srednevekovoi Ovruchskoi volosti v Ovruchskom proekte. In: *Poselenie kak istoricheskii istochnik (teoreticheskie i metodicheskie podkhody k izucheniiu poselenii v sovremennoi arkheologii)*. Tezisy dokladov mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii. Moskva: IA RAN, s. 56-57.

Tomashevskiy, A. P., Borysov, A. V. 2017. Mykhailo Petrovych Kuchera ta vitchyzniana istoryko-arkheolohichna nauka. *Arkheolohiia*, 4, s. 79-86.

A. P. Tomashevskiy

ARCHAEOLOGICAL RECONNAISSANCE AND SURVEYS. MODERNITY IN THE CONTEXT OF THE ANNIVERSARY OF M. P. KUCHERA

The paper presents a brief analysis of the territorial, quantitative, and qualitative scope of M. P. Kuchera's explorations; organizational principles, methodological principles, and practical techniques for ensuring the functioning and livelihood of his archaeological

exploration expedition are defined. The peculiarities of the methodology, research methods and style of the researcher's scientific investigations are characterized.

Due to visiting and detailed examination in different years of numerous Old Rus sites in different lands of Rus-Ukraine the scientist could to conceptualize and formulate a probable typology of Old Rus settlements and fortifications as well as to build a well-founded dating scheme of Old Rus kitchen pottery. The conscious understanding of necessity of the development of source base and research interest required the most comprehensive coverage of the entire scope research object. At least twice M. P. Kuchera set such tasks and successfully fulfilled them: he created a comprehensive, consolidated and complete study of the Old Rus settlements of Ukraine and the Zmievyy Walls.

A brief description of the author's personal exploration experience within the scope of the student scientific Early Slavic archaeological expedition and as part of the expedition of M. P. Kuchera is presented.

The combination and understanding of previous experience, strategies and methods allowed the author to synthesize, develop and implement the program of complex multi-year and multi-seasonal archaeological explorations of the historical Ovruch Volost. The concentrated description of the main principles and features of exploration in the Ovruch project, their key methods and results is provided. Multiple trips, observation in dynamics, monitoring of the state of preservation are some of the main components of the field research strategy of the expeditions of the Ovruch project. The main result was a more than tenfold increase in the number of archaeological sites known in this area before the start of work. Such drastic qualitative and quantitative changes prompted the development of a new special scientific and practical field of archaeological knowledge — the study and assessment of the degree of archaeological research (SAD). The methods of SAD ensure the determination of the archaeological potential of the territory, the creation of its detailed regional models, special techniques and methods of studying and assessing the level of accounting and protection of the historical and archaeological heritage objects of the certain region, the identification and assessment of risks and threats to them.

Finding the critical modern state of study, recording and preservation of domestic archaeological sites makes it obvious the need to develop and implement urgent and large-scale tasks in this field, first of all, to find out at least approximate parameters of the real archaeological potential of the relevant territories of the state. This task requires specially designed, planned and implemented broad and detailed archaeological exploration.

In the paper the author once again emphasizes the vital need for the development and implementation of the National Program of Archaeological Survey of Ukraine and the corresponding changes in the strategy and tactics of scientific research of the Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine.

Keywords: archaeological exploration, expedition, methodology, degree of archaeological research, archaeological sites, heritage, Ovruch project, National Program of Archaeological Survey of Ukraine.

Одержано 30.08.2022

ТОМАШЕВСЬКИЙ Андрій Петрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

TOMASHEVSKYI Andrii P., Ph. D., Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-1709-6630, e-mail: tomashevsky@ukr.net.